

Ηλίας ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ

Η δίκη του Φωκίωνα, Αθήνα 318 π.Χ.*

Πλούταρχος, *Φωκίων* 34: «Ο Κλείτος οδήγησε τον Φωκίωνα και τους συνεργάτες του στην Αθήνα, θεωρητικά για να δικαστούν, πρακτικά για να εκτελεστούν, αφού είχαν ήδη καταδικαστεί. Το θέαμα της επιστροφής τους στην πόλη προκαλούσε ντροπή, καθώς μεταφέρονταν πάνω σε άμαξες μέσω του Κεραμεικού στο θέατρο (του Διονύσου). Έχοντας οδηγήσει τους υπόδικους εκεί, ο Κλείτος τους φρουρούσε μέχρι να συγκληθεί η συνέλευση του λαού από τους

* Στη μελέτη τα παρακάτω έργα αναφέρονται με το όνομα του συγγραφέα και το έτος, Αδάμ–Μαγνήσαλη, Σ. (2004) *Έλεγχος και λογοδοσία των αρχών στην αθηναϊκή δημοκρατία*, Αθήνα, Bauman, R. A. (1990) *Political trials in ancient Greece*, London, Bearzot, C. (1985) *Focione tra storia e transfigurazione ideale*, Milano, Cloché, P. (1924) «Les dernières années de l'Athénien Phocion (322-318 avant J.-C.)» *Revue Historique* 145, 1-41, Ferguson, W. S. (1911) *Hellenistic Athens. An historical essay*, London, Gehrke, H.-J. (1976) *Phokion. Studien zur Erfassung seiner historischen Gestalt*, München (Zetemata 64), Γιούννη, Μ. (1998) *Άτιμος ἔστω, ἄτιμος τεθνάτω. Συμβολή στη μελέτη της ποινής ατιμίας και της θέσης εκτός νόμου στο αττικό δίκαιο*, Θεσσαλονίκη, Goukowsky, P. (ed) (1978) *Diodore de Sicile. Bibliothèque Historique. Livre XVIII*, Paris, Green, P. (1990) *Alexander to Actium. The historical evolution of the Hellenistic age*, Berkeley, Hansen, M. H. (1975) *Eisangelia. The sovereignty of the people's court and the impeachment of generals*

άρχοντες. Αυτοί δεν απέκλεισαν ούτε τους δούλους ούτε τους ξένους ούτε αυτούς που είχαν στερηθεί τα (πολιτικά) δικαιώματα τους, αλλά παρείχαν πρόσβαση στο βήμα και στο θέατρο σε όλους, άνδρες και γυναίκες. Ο Κλείτος προσήγαγε τους άνδρες αφού διαβάστηκε η επιστολή του βασιλιά (Φιλίππου Αρριδαίου), στην οποία έλεγε ότι σύμφωνα με την κρίση του οι άνδρες αυτοί είναι προδότες. Όμως παρέχει στους Αθηναίους τη δυνατότητα να αποφασίσουν, όντας ελεύθεροι και αυτόνομοι. Και οι άριστοι των πολιτών, όταν είδαν τον Φωκίωνα, κάλυψαν το πρόσωπό τους και χαμηλώνοντας τα κεφάλια δάκρυζαν. Ένας από αυτούς σηκώθηκε και τόλμησε να πει ότι, αφού ο βασιλιάς παρέδωσε στην κρίση της συνέλευσης των πολιτών μια τέτοια υπόθεση, είναι σωστό οι δούλοι και οι ξένοι να αποχωρήσουν. Το πλήθος των παρισταμένων δεν ανέχθηκε την πρόταση αλλά φώναζε ότι θα λιθοβολήσει τους ολιγαρχικούς και όσους μισούν το δήμο (το λαό) και πλέον κανείς άλλος δεν επιχείρησε να υπερασπιστεί τον Φωκίωνα.¹ Ο ίδιος ο Φωκίων με δυσκολία κατάφερε να κάνει να τον ακούσουν λέγοντας «Θέλετε να μας καταδικάσετε σε θάνατο δίκαια ή άδικα;». Ορισμένοι απάντησαν δίκαια, και εκείνος τότε είπε «Και πως θα το κρίνετε εάν δεν ακούσετε (την απολογία μου);», επειδή όμως δεν άκουγαν, πλησίασε κοντύτερα και είπε «Παραδέχομαι ότι έχω διαπράξει αδικήματα και νομίζω ότι η θανατική ποινή ταιριάζει στην πολιτεία μου, αυτούς (δηλ. τους Νικοκλή, Θούδιππο, Ηγήμονα και Πυθοκλή) όμως, άνδρες Αθηναίοι, για ποιο λόγο τους καταδικάζετε σε θάνατο χωρίς να έχουν διαπράξει κανένα αδίκημα;». Τότε πολλοί απάντησαν «Διότι είναι φίλοι σου» και ο Φωκίωνας αποσύρθηκε και παρέμενε ήσυχος, ενώ ο Αγνωνίδης διάβασε το ψήφισμα, το οποίο είχε προετοιμάσει. Σύμφωνα με αυτό η συνέλευση έπρεπε να αποφασίσει με ανάταση των χεριών για την τύχη των ανδρών, εάν νομίζει ότι διέπραξαν κάποιο αδίκημα. Εάν καταψηφισθούν, οι άνδρες αυτοί να καταδικαστούν σε θάνατο.»²

and politicians, Odense, Heckel, W. (2006) *Who's who in the age of Alexander the Great. Prosopography of Alexander's empire*, London, MacDowell, D. M. (1986) *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, Αθήνα. (ελλ. μετάφραση του *The law in classical Athens*, London 1978), Mossé, Cl. (1998) «Le procès de Phocion» *Dike* 1, 79-85, Poddighe, El. (2002) *Nel segno di Antipatro. L'eclissi della democrazia ateniese dal 323/2 al 319/8 a.C.*, Roma, Tataki, A. B. (1998) *Macedonians abroad. A contribution to the prosopography of ancient Macedonia*, Athens (Meletemata 26), Todd, S. (1993) *The shape of Athenian law*, Oxford, Tritle, L. A. (1988) *Phocion the Good*, London. Οι μεταφράσεις των κειμένων έγιναν από το συγγραφέα, εκτός εάν δηλώνεται διαφορετικά.

1. Για τις παρεμβάσεις των ακροατών στην εκκλησία του δήμου και στα δικαστήρια βλ. Bers, V. (1985) "Dikastic *thorubos*" στον τόμο των Cartledge, P. & D. Harvey (eds) *Crux. Essays presented to G. E. M. de Ste Croix on his seventy-fifth birthday*, 1-15, Exeter, Lanni, A. (1987) "Spectator sport or serious politics? Οί περιεστηκότες and the Athenian lawcourts" *JHS* 107, 183-189, Chaniotis, A. (1992) "Watching a lawsuit: A new curse tablet from southern Russia" *GRBS* 33, 69-73, και Tacon, J. (2001) "Ecclesiastic *thorubos*: Interventions, interruptions, and popular involvement in the Athenian assembly" *Greece & Rome* 48, 173-192.

2. Για τα πρόσωπα που αναφέρονται στο απόσπασμα βλ. Κλείτος LGPN iv (1), Νικοκλής LGPN ii (8), Θούδιππος LGPN ii (2), Ηγήμων LGPN ii (4), Πυθοκλής LGPN ii (17) και Cloché (1924: 37).

Το παραπάνω απόσπασμα από τη βιογραφία του Φωκίωνα περιγράφει με δραματικό τρόπο την ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα της συνέλευσης των πολιτών, όπου τα πάθη κυριαρχούν. Ο Πλούταρχος σχεδόν ταυτίζεται και συμπάσχει με τον Φωκίωνα, δύμα του εκδικητικού μένους του «όχλου», ο οποίος οδηγείται σε σίγουρο θάνατο χωρίς την τήρηση βασικών δικονομικών κανόνων. Έχουν όμως, έτσι τα πράγματα; Τι οδήγησε τον Φωκίωνα, εκλεγμένο επί σειρά ετών στρατηγό, στο θάνατο με συνοπτικές διαδικασίες; Ήταν πράγματι μια ακόμη αυθαιρεσία του «δημοκρατούμενου όχλου», όπως στην περίπτωση της καταδίκης των στρατηγών του έτους 406 π.Χ. για τη μη συλλογή των νεκρών μετά τη ναυμαχία στις Αργινούσες³ ή στην εκτέλεση του Σωκράτη το 399 π.Χ., στην οποία γίνεται αναφορά στην ακροτελεύτια παράγραφο της βιογραφίας;⁴ Ή μήπως ήταν η νομότυπη τιμωρία αυτών που συνέργησαν στην

3. Για τη δίκη των στρατηγών οι οποίοι καταδικάστηκαν επειδή δε συνέλεξαν τους νεκρούς ύστερα από τη ναυμαχία των Αργινουσών, βλ. Idromenos, A. M. (1883) *He dike tōn en Arginousais strategōn*, Kerkyra, Cloché, P. (1919) "L'affaire des Arginuses (406 avant J.-C.)" *Revue Historique* 130, 4-68, Andrewes, A. (1974) "The Arginousai trial" *Phoenix* 28, 112-122, Maridakis, G. (1975) *Le procès des vainqueurs des Arginuses devant l'Assemblée athénienne*, Athènes, Sordi, M. (1981) "Teramene e il processo delle Arginuse" *Aevum* 55, 3-12, Mehl, A. (1982) "Für eine neue Bewertung eines Justizskandals. Der Arginusenprozess und seine Überlieferung vor dem Hintergrund von Recht und Weltanschauung im Athen des ausgehenden 5. Jh. v. Chr." *ZRG* 99, 32-80, Nemeth, G. (1984) "Der Arginusen-Prozess. Die Geschichte eines politischen Justizmordes" *Klio* 66, 51-57, Bauman (1990: 69-76), Turasiewicz, R. (2001) "Proces atenskich strategów z r. 406 przed Chr. - jego aspekt prawny i obyczajowy" (The trial of the Athenian strategoi in 406 BC: Legal and moral issues) in J. Korpanty & J. Styka (eds.) *Freedom and democracy in Greek literature*, Kraków, 41-62 (Classica Cracoviensia 6), Giovannini, A. (2002) "Xenophon, der Arginusenprozeß und die athenische Demokratie" *Chiron* 32, 15-50, Tuci, P. A. (2002) "La "boule" nel processo agli strateghi della battaglia delle Arginuse: questioni procedurali e tentativi di manipolazione" *Syngraphe* 4, 51-85 και Ashmonti, L. A. (2006) "The Arginusae trial, the changing role of *strategoí*, and the relationship between *demos* and military leadership in late-fifth century Athens" *BICS* 49, 1-21.

4. Πλούταρχος, Φωκίων, 38.2: Ἀλλὰ τὰ μὲν περὶ Φωκίωνα πραχθέντα τῶν περὶ Σωκράτην πάλιν ἀνέμνησε τοὺς Ἕλληνας, ὥς ὁμοιοτάτης ἐκείνῃ τῆς ἁμαρτίας ταύτης καὶ δυστυχίας τῇ πόλει γενομένης. Για μια αποτίμηση του πλουτάρχειου Φωκίωνα βλ. Lamberton, R. (2004) "Plutarch's Phocion: melodrama of mob and elite in occupied Athens" στον τόμο των Palagia, O. & S. V. Tracy (eds) *The Macedonians in Athens 322-229 BC* (Proceedings of an international conference held at the University of Athens, May 24-26, 2001), 8-13, Oxford. Για την αποκατάσταση της μνήμης του Φωκίωνα κατά την περίοδο του καθεστώτος του Δημητρίου του Φαληρέα, βλ. Robert, F. (1945) "La réhabilitation de Phocion et la méthode historique de Plutarque" *CRAI* 1945, 535-536.

κατάλυση της αθηναϊκής δημοκρατίας το 322 π.Χ.; Όπως σε όλα τα δεμελιώδη ιστορικά ερωτήματα, οι απαντήσεις εξαρτώνται και από την προοπτική του αφηγητή...

Ο Φωκίωνας, γιός του Φώκου γεννήθηκε κατά πάσα πιθανότητα το 402/1 π.Χ. Μαθήτευσε στην πλατωνική Ακαδημία, εκλέχθηκε στρατηγός 45 φορές και συμμετείχε σε πολλές, αν όχι σε όλες, τις πολεμικές επιχειρήσεις των Αθηναίων στη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα. Η πολιτική του δραστηριότητα συμπυκνώνεται πετυχημένα, αν και σαρκαστικά στον χαρακτηρισμό του σύγχρονου ιστορικού Peter Green, «Ο Φωκίων αποτελεί ένα ενδιαφέρον κράμα συντηρητισμού, πραγματιστικού καιροσκοπισμού, υστερίας, δουλικότητας και κυνικής Realpolitik»⁵.

Το ιστορικό περιβάλλον⁶

Ο θάνατος του Αντιπάτρου το 319 π.Χ., όταν επώνυμος άρχοντας στην Αθήνα ήταν ο Απολλόδωρος, λειτούργησε ως καταλύτης στις σχέσεις μεταξύ των διαδόχων του Αλεξάνδρου. Λίγο πριν πεθάνει ο Αντίπατρος όρισε τον ηλικιωμένο στρατηγό Πολυπέρχοντα (και όχι το γιο του Κάσσανδρο, όπως αναμενόταν) ως διάδοχο του αντιβασιλέα και επίτροπο του ανήλικου γιού του Αλεξάνδρου Γ' και του ετεροθαλούς αδελφού του Φιλίππου Αρριδαίου. Ο Κάσσανδρος έφυγε από την Πέλλα και επιζήτησε την υποστήριξη των υπολοίπων διαδόχων και συνεργατών του πατέρα του. Ο επικεφαλής της μακεδονικής φρουράς της Μουνυχίας Μένυλλος συντάχθηκε με το μέρος του Κασσάνδρου και παρέδωσε τη διοίκηση της φρουράς στον απεσταλμένο του Νικάνορα.⁷ Έτσι, το φιλομακεδονικό καθεστώς της Αθήνας παγιδεύτηκε στην αντιπαλότητα που αναπτύχθηκε ανάμεσα στον Πολυπέρχοντα και τον Κάσσανδρο.

Ο Πολυπέρχων για να προσεταιριστεί τις ελληνικές πόλεις εξέδωσε το φθινόπωρο του 319 π.Χ. διάταγμα με το οποίο ανέτρεπε τις πολιτειακές

5. Green (1990: 40), Mossé (1998: 79) «un personnage médiocre». Για μια δετικότερη εκτίμηση βλ. Tritle (1988), Bearzot, C. (ed) (1993) *Plutarco. Vite parallele. Focione*, Milano, Orsi, P. D. (2001) «Amicizie e inimicizie di Focione ateniese» στον τόμο του Virgilio, B. (ed) *Studi Hellenistici* 13, 121-154, Pisa.

6. Βλ. Ferguson (1911: 33-35), Cloché (1924: 12-20), Gehrke (1976: 108-120), Will, Ed. (1979) *Histoire politique du monde hellénistique*², I, 19-40, Nancy, Green (1990: 43-44), Habicht, Chr. (1997) *Athens from Alexander to Antony*, 47-49, Cambridge, Mass. και Poddighe (2002).

7. Βλ. Πολυπέρχων: LGPN (iv) 1, Tataki (1998: 213 αρ. 6) και Heckel (2006: 226-31), Αλέξανδρος Πολυπέρχοντος: LGPN (iv) 282, Tataki (1998: 211 αρ. 1) και Heckel (2006: 20), Νικάνωρ: LGPN (iv) 4, Tataki (1998: 383 αρ. 42) και Heckel (2006: 177-178), Μένυλλος: LGPN (iv) 1 και Tataki (1998: 371 αρ. 62).

αλλαγές που είχε επιβάλλει ο Αντίπατρος. Πιο συγκεκριμένα, το διάταγμα πρόβλεπε την αποκατάσταση των προϋπαρχόντων πολιτευμάτων, την επιστροφή όσων είχαν διαφύγει ή εξοριστεί, την απόδοση των περιουσιών τους και την παροχή αμνηστίας. Από τη ρύθμιση εξαιρούνταν όσοι είχαν εξοριστεί για ανθρωποκτονία ή ασέβεια και πολίτες συγκεκριμένων πόλεων. Για την Αθήνα ιδιαίτερα το διάταγμα πρόβλεπε και την επιστροφή της Σάμου. Σε περίπτωση αντίδρασης ή αντίστασης κατά της εφαρμογής του διατάγματος προβλεπόταν ποινή εξορίας και δήμευση της περιουσίας⁸. Ταυτόχρονα με το διάταγμα, ο Πολυπέρχων έγραψε στους Αργείους και σε άλλες πόλεις (ενδεχομένως και στους Αθηναίους) να εξορίσουν τους επικεφαλής των διοικήσεων, τις οποίες εγκατέστησε ο Αντίπατρος και ορισμένους από αυτούς να τους εκτελέσουν και να δημεύσουν τις

8. Για την ιστορική συγκυρία βλ. Διόδωρος Σικελός 18.55-57. Το διάταγμα του Πολυπέρχοντα στην παράγραφο 56 έχει ως εξής: «Ἐπειδὴ συμβέβηκε τοῖς προγόνοις ἡμῶν πολλὰ τοὺς Ἕλληνας εὐεργετηκέναι, βουλόμεθα διαφυλάττειν τὴν ἐκείνων προαίρεσιν καὶ πᾶσι φανεράν ποιῆσαι τὴν ἡμετέραν εὐνοίαν ἣν ἔχοντες διατελοῦμεν πρὸς τοὺς Ἕλληνας. πρότερον μὲν οὖν Ἀλεξάνδρου μεταλλάξαντος ἐξ ἀνθρώπων καὶ τῆς βασιλείας εἰς ἡμᾶς καθηκούσης, ἡγούμενοι δεῖν ἐπαναγαγεῖν πάντας ἐπὶ τὴν εἰρήνην καὶ τὰς πολιτείας ᾗς Φίλιππος ὁ ἡμέτερος πατὴρ κατέστησεν, ἐπεστείλαμεν εἰς ἀπάσας τὰς πόλεις περὶ τούτων. ἐπεὶ δὲ συνέβη, μακρὰν ἀπόντων ἡμῶν, τῶν Ἑλλήνων τινὰς μὴ ὀρθῶς γινώσκοντας πόλεμον ἐξενεγκεῖν πρὸς Μακεδόνας καὶ κρατηθῆναι ὑπὸ τῶν ἡμετέρων στρατηγῶν καὶ πολλὰ καὶ δυσχερῆ ταῖς πόλεσι συμβῆναι, τούτων μὲν τοὺς στρατηγοὺς αἰτίους ὑπολάβετε γεγενῆσθαι, ἡμεῖς δὲ τιμῶντες τὴν ἐξ ἀρχῆς προαίρεσιν κατασκευάζομεν ὑμῖν εἰρήνην, πολιτείας δὲ τὰς ἐπὶ Φιλίππου καὶ Ἀλεξάνδρου καὶ τὰλλα πράττειν κατὰ τὰ διαγράμματα τὰ πρότερον ὑπ' ἐκείνων γραφέντα. καὶ τοὺς μεταστάντας ἢ φυγόντας ὑπὸ τῶν ἡμετέρων στρατηγῶν ἐκ τῶν πόλεων ἀφ' ὧν χρόνων Ἀλέξανδρος εἰς τὴν Ἀσίαν διέβη κατάγομεν· καὶ τοὺς ὑφ' ἡμῶν κατελθόντας πάντα τὰ αὐτῶν ἔχοντας καὶ ἀστασιάστους καὶ ἀμνησικακουμένους ἐν ταῖς ἐαυτῶν πατρίσι πολιτεύεσθαι· καὶ εἴ τι κατὰ τούτων ἐψήφιστο, ἄκυρον ἔστω, πλὴν εἴ τινες ἐφ' αἵματι ἢ ἀσεβείᾳ κατὰ νόμον πεφεύγασιν. μὴ κατιέναι δὲ μηδὲ Μεγαλοπολιτῶν τοὺς μετὰ Πολυαινέτου ἐπὶ προδοσίᾳ φεύγοντας μηδ' Ἀμφισσεῖς μηδὲ Τρικκαίους μηδὲ Φαρκαδωνίους μηδὲ Ἡρακλεώτας· τοὺς δ' ἄλλους καταδεχέσθωσαν πρὸ τῆς τριακάδος τοῦ Ξανθικοῦ μηνός. εἰ δέ τινα τῶν πολιτευμάτων Φίλιππος ἢ Ἀλέξανδρος ἀπέδειξαν ἐαυτοῖς ὑπεναντία, παραγινέσθωσαν πρὸς ἡμᾶς, ἵνα διορθωσάμενοι τὰ συμφέροντα καὶ ἡμῖν καὶ ταῖς πόλεσι πράττωσιν. Αθηναίοις δ' εἶναι τὰ μὲν ἄλλα καθάπερ ἐπὶ Φιλίππου καὶ Ἀλεξάνδρου, Ὡρωπὸν δὲ Ὡρωπίους ἔχειν καθάπερ νῦν. Σάμον δὲ δίδομεν Αθηναίοις, ἐπειδὴ καὶ Φίλιππος ἔδωκεν ὁ πατήρ. ποιήσασθαι δὲ δόγμα πάντας τοὺς Ἕλληνας μηδένα μῆτε στρατεύειν μῆτε πράττειν ὑπεναντία ἡμῖν· εἰ δὲ μή, φεύγειν αὐτὸν καὶ γενεὰν καὶ τῶν ὄντων στέρεσθαι. προστετάχαμεν δὲ καὶ περὶ τούτων καὶ τῶν λοιπῶν Πολυπέρχοντι πραγματεύεσθαι. ὑμεῖς οὖν, καθάπερ ὑμῖν καὶ πρότερον ἐγράψαμεν, ἀκούετε τούτου· τοῖς γὰρ μὴ ποιούσι τι τῶν γεγραμμένων οὐκ ἐπιτρέψομεν.» Βλ. επίσης Staatsverträge III 403.3, Cloché (1924: 10-11), RPh 50 (1926) 66, Bearzot (1985: 206-207), και Poddighe (2002: 174-177). Γενικότερη αντιμετώπιση από τον Koch, Chr. (1998-99) "Rechtsinstitute für die politische Restitution in den griechischen Poleis" *BIDR* 3rd ser. 40-41, 253-310.

περιουσίες τους.⁹ Με αυτήν του την κίνηση ο Πολυπέρχων δημιούργησε μια δυναμική συσπείρωσης των δημοκρατικών «μερίδων» στις ελληνικές πόλεις γύρω από το πρόσωπο του και εναντίον του Κασσάνδρου.

Στην Αθήνα, μετά την εκτέλεση του Δημάδη¹⁰ από τον Αντίπατρο, ο Φωκίων δεωρούνταν πλέον ο κατεξοχήν εκπρόσωπος της μακεδονικής επικυριαρχίας. Χάρη στους ελιγμούς του κατάφερε να παρατείνει για λίγους μήνες την επιβίωση του καθεστώτος, παρά τις αποφάσεις και παροτρύνσεις της συνέλευσης των Αθηναίων να απομακρυνθεί ο Νικάνορας και η μακεδονική φρουρά.¹¹ Όταν, όμως, εμφανίστηκε στο προσκήνιο ο Αλέξανδρος, γιος του Πολυπέρχοντα, επικεφαλής στρατιωτικών δυνάμεων, ορισμένοι υποστηρικτές της φιλο-μακεδονικής «μερίδας» και συνεργάτες του Φωκίωνα, διαβλέποντας την κατάληξη, προέτρεψαν τον Αλέξανδρο να συνδιαλλαγεί με τον Νικάνορα, ο οποίος στο εντωμεταξύ είχε οχυρώσει το λιμάνι του Πειραιά. Η εξέλιξη αυτή σήμανε ουσιαστικά και την κατάρρευση του φιλο-μακεδονικού καθεστώτος στην Αθήνα, καθώς απομακρύνθηκε ο βασικός του πυλώνας. Την άνοιξη του 318 π.Χ. μαζί με τα στρατεύματα του Αλεξάνδρου και το διάταγμα του Πολυπέρχοντα επέστρεψαν στην Αθήνα *de facto* όσοι είχαν αποκλεισθεί από την πολιτεία και είχαν προσφύγει σε άλλες περιοχές. Ο δήμος των Αθηναίων συνεδρίασε και αποφάσισε την απομάκρυνση του Φωκίωνα από τη θέση του στρατηγού, διόρισε ακραιφνείς δημοκρατικούς στις αρχές και καταδίκασε, σύμφωνα με τον Διόδωρο το Σικελό, όσους διετέλεσαν άρχοντες στο διάστημα της ολιγαρχίας είτε σε θάνατο, είτε σε εξορία και δήμευση των περιουσιών τους.¹² Ο Φωκίων κατέφυγε στον Αλέξανδρο ενώ κάποιοι

9. Διόδωρος Σικελός 18.57.1: *Τούτου δὲ τοῦ διαγράμματος ἐκδοθέντος καὶ πρὸς ἀπάσας τὰς πόλεις ἀποσταλέντος ἔγραψεν ὁ Πολυπέρχων πρὸς τε τὴν Ἀργείων πόλιν καὶ τὰς λοιπὰς, προστάττων τοὺς ἀφηγησαμένους ἐπ' Ἀντιπάτρου τῶν πολιτευμάτων φυγαδεῦσαι, τινῶν δὲ καὶ θάνατον καταγνῶναι καὶ δήμεῦσαι τὰς οὐσίας, ὅπως ταπεινωθέντες εἰς τέλος μηδὲν ἰσχύσωσι συνεργεῖν Κασσάνδρῳ.* Βλ. Gehrke (1976: III).

10. Για τον Δημάδη βλ. Brun, P. (2000) *L' orateur Démade. Essai d'histoire et d'historiographie*, Bordeaux.

11. Πλούταρχος, Φωκίων, 32.9-10: *ἀλλ' ὄντως ἔοικεν ἰσχυρά τις αὐτῷ περὶ τοῦ Νικάνορος ἐγγενέσθαι πίστις, ὃν γε πολλῶν προδιαβαλλόντων καὶ κατηγορούντων ἐπιτίθεσθαι τῷ Πειραιεῖ καὶ διαβιβάζειν εἰς Σαλαμῖνα ξένους καὶ διαφθείρειν τινὰς τῶν ἐν Πειραιεῖ κατοικούντων, οὐ προσήκατο τὸν λόγον οὐδ' ἐπίστευσεν, ἀλλὰ καὶ Φιλομήλου τοῦ Λαμπτρέως ψήφισμα γράψαντος, Ἀθηναίους ἅπαντας ἐν τοῖς ὅπλοις εἶναι καὶ τῷ στρατηγῷ Φωκίῳ προσέχειν, ἡμέλησεν, ἄχρι οὗ προσάγων ὁ Νικάνωρ ἐκ τῆς Μουνυχίας τὰ ὅπλα τὸν Πειραιᾶ περιετάφρευσεν.* Βλ. επίσης Διόδωρος Σικελός 18.64-65, Cloché (1924: 8-20) και Bearzot (1985: 210-214).

12. Πλούταρχος, Φωκίων, 33.1-4: *Πραττομένων δὲ τούτων, ὁ μὲν Φωκίων ἐδορυβεῖτο καὶ κατεφρονεῖτο τοὺς Ἀθηναίους ἐξάγειν βουλόμενος, Ἀλέξανδρος δ' ὁ Πολυπέρχοντος υἱὸς ἦκε μετὰ δυνάμεως, λόγῳ μὲν ἐπὶ τὸν Νικάνορα τοῖς ἐν ἄστει βοηθήσων, ἔργῳ*

Ο νομικός μανδύας

Καθώς οι περισσότερες πολιτειακές μεταβολές δημιουργούν μια *de facto* κατάσταση, η οποία στη συνέχεια νομιμοποιείται και οι όποιες ενέργειες επενδύονται νομικά, οι ακραιφνείς δημοκρατικοί της ομάδας του Αγνωνίδα επένδυσαν συμβολικά την επαναφορά της κυριαρχίας του δήμου με τη δίωξη του Φωκίωνα και των συνεργατών του με την κατεξοχήν δημοκρατική διαδικασία της *είσαγγελίας*. Αν και το αθηναϊκό δικονομικό σύστημα διακρίνεται για την ευελιξία που παρέχει στους διαδίκους, ο Αγνωνίδης στηριζόμενος σε πολιτικές και ιδεολογικές εκτιμήσεις αλλά και στην θέση του Φωκίωνα ως αξιωματούχου προχώρησε στην άσκηση *είσαγγελίας*.¹⁶ Για την περίπτωση της δίκης του Φωκίωνα δύο ερωτήματα χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης,

- A. ποια ήταν η κατηγορία εναντίον του Φωκίωνα, οι πηγές μας αποδίδουν δύο διαφορετικές, αν και συναφείς, κατηγορίες, προδοσία και *κατάλυσις τοῦ δήμου*. Ποια ήταν η ιδιαίτερη «αντικειμενική υπόσταση» τους;
- B. με ποια διαδικασία δικάστηκε και καταδικάστηκε ο Φωκίων;

Οι απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα συνδέτουν το πλαίσιο για την αποτίμηση της διαδικασίας εναντίον του Φωκίωνα και των συνεργατών του και ταυτόχρονα μας παρέχουν πληροφορίες για τις δικαιοτικές διεργασίες στην Αθήνα για την μετά-Αντίπατρο περίοδο.

A) Η κατηγορία

Ο Πλούταρχος και ο Διόδωρος ο Σικελός εκθέτουν δύο διαφορετικές εκδοχές για τις κατηγορίες που αντιμετώπισε ο Φωκίων. Η διαφοροποίηση αυτή είναι αποτέλεσμα του διαφορετικού γραμματειακού είδους που υπηρετούν οι δύο συγγραφείς. Ο Πλούταρχος σκιαγραφώντας τον βίο του Φωκίωνα εστιάζει στην προσωπικότητα και τονίζει λεπτομέρειες της δράσης του, σε αντίθεση με τον Διόδωρο, ο οποίος ενδιαφέρεται περισσότερο για

της κατηγορίας λόγος ὅτι οὗτοι παραίτιοι γέγονεν μετα τὸν Λαμιακὸν πόλεμον τῆς τε δουλείας τῇ πατρίδι καὶ τῆς καταλύσεως τοῦ δήμου καὶ τῶν νόμων. Ο Πλούταρχος, *Φωκίων*, 34.5: ὁ δ' Ἀγνωνίδης ψήφισμα γεγραμμένον ἔχων ἀνέγνω, καθ' ὃ τὸν δῆμον ἔδει χειροτονεῖν περὶ τῶν ἀνδρῶν εἰ δοκοῦσιν ἀδικεῖν, τοὺς δ' ἄνδρας ἂν καταχειροτονηθῶσιν ἀποδνήσκειν, αναφέρεται σε ψήφισμα του Αγνωνίδα, το οποίο κατατέθηκε στην ίδια συνέλευση.

16. Βλ. Osborne, R. (1985) "Law in action in classical Athens," *JHS* 105, 40-58 αλλά και τους περιορισμούς του προτεινόμενου μοντέλου από τον Carey, Chr. (2004) "Offence and procedure in Athenian law" στον τόμο των Harris, E. M. & L. Rubinstein (eds) *The law and the courts in ancient Greece*, 111-136, London.

την ανάδειξη των πολιτικών-στρατιωτικών παραμέτρων. Οι περισσότεροι ιστορικοί φαίνεται να συμφωνούν ότι οι δύο συγγραφείς χρησιμοποίησαν ως πηγές έργα φιλο-ολιγαρχικής κατεύθυνσης και ιδιαίτερα τις ιστορίες του Ιερώνυμου από την Καρδία της Θράκης και του Δούρι από τη Σάμο.¹⁷

Ο Πλούταρχος αναφέρει ρητά ότι, ταυτόχρονα με την παλινόρδοση της δημοκρατίας, οι Αθηναίοι στη συνέλευση «τὸν Φωκίωνα τῆς ἀρχῆς ἀπολύσαντες ἑτέρους εἴλοντο στρατηγούς» ενώ ο Αγνωνίδης «εὐθύς ἐπεφύετο τοῖς περὶ τὸν Φωκίωνα καὶ κατηγορεῖ προδοσίας». Η αφήγηση του Πλουτάρχου εστιάζεται σε δύο διαφορετικές διαδικασίες. Πρώτον, στη διαδικασία ἀποχειροτονίας (ή σε μια συναφή δεδομένων των εξαιρετικών συνθηκών) των στρατηγών, δηλαδή της απαλλαγής από τα καθήκοντα τους¹⁸ και στην υποβολή καταγγελίας για προδοσία. Αυτή η παραπομπή συνεπάγεται την προσωρινή παύση άσκησης των καθηκόντων και την παραπομπή για την τελική κρίση από το λαϊκό δικαστήριο. Αυτό συνέβη και στην περίπτωση του Φωκίωνα, καθώς αμέσως μετά, σύμφωνα πάντα με τον Πλούταρχο, ο Αγνωνίδης τον κατηγορήσε για προδοσία.¹⁹ Δεν είναι όμως σαφές τι συνιστούσε προδοσία και ποιες από τις πράξεις και παραλείψεις του Φωκίωνα και των συνεργατών του μπορούσαν να υπαχθούν στην έννοια της προδοσίας.

Στο αθηναϊκό δίκαιο της κλασικής περιόδου η με οποιοδήποτε παροχή πληροφοριών ή υπηρεσιών σε κάποιον εξωτερικό εχθρό, με σκοπό την πρόκληση βλάβης στην Αθήνα αποτελούσε προδοσία.²⁰ Ο νόμος

17. Οι πηγές του Διόδωρου του Σικελού για τα γεγονότα του 318 π.Χ. στην Αθήνα έχουν έντονη συντηρητική επιρροή είτε από τον Ιερώνυμο από την Καρδία (Goukowsky, 1978: xx-xxiv), είτε από τον Δουρίδα από τη Σάμο (Mossé (1998: 81), Landucci Gattinoni, Fr. (2005) «Per uno commento storico al libro XVIII di Diodoro: riflessioni preliminari» *Syngraphe* 7, 175-190). Για τις πηγές του Πλουτάρχου βλ. Poddighe (2002: 177) και τις εκεί παραπομπές.

18. Η ἀποχειροτονία ήταν η αρνητική έκβαση της ψηφοφορίας στη μηνιαία συνέλευση των πολιτών αναφορικά με την άσκηση των καθηκόντων των αρχόντων (Αθ. Πολ. 61.2). Για τη διαδικασία αυτή βλ. Αδάμ-Μαγνήσαλη (2004: 86-92).

19. Ο Κλ. Αἰλιανός, *VH* III, 47: Φωκίωνα δὲ ἡ εὐφημία ἢ καλοῦσα αὐτὸν χρηστὸν οὐδὲν ὠφέλησεν, οὐδὲ τὰ πέντε καὶ ἑβδομήκοντα ἔτη, ἅπερ οὖν διεθίωσεν, οὐδὲν ἀδικήσας τοὺς Ἀθηναίους ἔμβραχυ. ἐπεὶ δὲ ἔδοξεν <Κασσάνδρῳ> τὸν Πειραιᾶ προδιδόναι, Ἀθηναῖοι κατέγνωσαν αὐτοῦ θάνατον, καὶ ο *Cornelius Nepo*, *Phocion* III, 3-4 αναφέρονται στην παράδοση του Πειραιᾶ στο Νικάνορα ως τη βάση της κατηγορίας εναντίον του Φωκίωνα. Για την προδοσία βλ. Harrison (1968-71: ii 59), MacDowell (1986: 260), Αδάμ-Μαγνήσαλη (2004: 87).

20. Αν και αμφιλεγόμενο το τεκμήριο, διασώζεται μια περίπτωση καταδίκης για προδοσία το 410 π.Χ. από τον Πλούταρχο, *Ἡθικά* (*Vitae decem oratorum*) 833D 12-834B 8: Ψήφισμα ἐπὶ Θεοπόμπου ἄρχοντος, ἐφ' οὗ οἱ τετρακόσιοι κατελύθησαν, [ψήφισμα] καθ' ὃ ἔδοξεν Ἀντιφῶντα κριθῆναι, ὃ καὶ Καικίλιος παρατέθεται. «ἔδοξε τῇ βουλῇ μὴ καὶ εἰκοστῇ τῆς πρυτανείας. Δημόνικος Ἀλωπεκῆθεν ἐγραμμάτευε. Φιλόστρατος

προέβλεπε την επιβολή της θανατικής ποινής ή της εξορίας, τη δήμευση της περιουσίας, την κατεδάφιση της οικίας και την άρνηση ταφής στην Αττική.²¹ Από τις ποινές αυτές, η θανατική ποινή και η άρνηση ταφής επιβλήθηκαν και στην περίπτωση του Φωκίωνα. Η στενή συνεργασία του Φωκίωνα με τους Μακεδόνες, η επιβολή περιουσιακών κριτηρίων για την πρόσβαση στην αθηναϊκή πολιτεία και οι ελιγμοί του Φωκίωνα για τη διατήρηση της μακεδονικής φρουράς θα μπορούσαν να στοιχειοθετήσουν το έγκλημα της προδοσίας. Επομένως, η πλουτάρχεια περιγραφή είναι συνεπής με τα ισχύοντα στο αθηναϊκό δίκαιο για την προδοσία.

Παλληνεύς ἐπεσάτει. Ἄνδρων εἶπε. Περὶ τῶν ἀνδρῶν, οὓς ἀποφαίνωσιν οἱ στρατηγοὶ πρεσβευομένους εἰς Λακεδαίμονα ἐπὶ κακῷ τῆς πόλεως τῆς Ἀθηναίων καὶ [ἐκ] τοῦ στρατοπέδου πλεῖν ἐπὶ πολεμίας νεῶς καὶ πεξεῦσαι διὰ Δεκελείας, Ἀρχεπτόλεμον καὶ Ὀνομακλέα καὶ Ἀντιφῶντα συλλαβεῖν καὶ ἀποδοῦναι εἰς τὸ δικαστήριον, ὅπως δῶσι δίκην. Παρασχόντων δ' αὐτοὺς οἱ στρατηγοί, καὶ ἐκ τῆς βουλῆς οὕστινας ἂν δοκῇ τοῖς στρατηγοῖς προσελομένοις μέχρι δέκα, ὅπως ἂν περὶ παρόντων γένηται ἡ κρίσις. Προσκαλεσάσθων δ' αὐτοὺς οἱ δεσμοδέται ἐν τῇ αὔριον ἡμέρᾳ καὶ εἰσαγόντων, ἐπειδὴν αἱ κλήσεις ἐξήκωσιν εἰς τὸ δικαστήριον, περὶ προδοσίας κατηγορεῖν τοὺς ἡρημένους συνηγόρους καὶ τοὺς στρατηγοὺς καὶ ἄλλους, ἂν τις βούληται. Ὅτου δ' ἂν καταψηφίσῃται τὸ δικαστήριον, περὶ αὐτοῦ ποιεῖν κατὰ τὸν νόμον, ὅς κεῖται περὶ τῶν προδόντων.» Τούτῳ ὑπογέγραπται τῷ δόγματι ἡ καταδίκη. «Προδοσίας ὦφλον Ἀρχεπτόλεμος Ἰπποδάμου Ἀγρυλῆθεν παρὼν, Ἀντιφῶν Σοφίλου Ῥαμνούσιος παρὼν. Τούτοις ἐτιμήθη τοῖς ἑνδεκα παραδοθῆναι καὶ τὰ χρήματα δημόσια εἶναι καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπιδέκατον, καὶ τῷ οἰκίᾳ κατασκάψαι αὐτῶν καὶ ὅρους δεῖναι <ἐπὶ> τοῖν οἰκοπέδοις, ἐπιγράψαντας ΑΡΧΕΠΤΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΑΝΤΙΦΩΝΤΟΣ ΤΟΙΝ ΠΡΟΔΟΤΑΙΝ. τῷ δὲ δημάρχῳ ἀποφῆναι τὴν οὐσίαν αὐτοῖς καὶ μὴ ἐξεῖναι θάψαι Ἀρχεπτόλεμον καὶ Ἀντιφῶντα Ἀθήνησι, μηδ' ὅσης Ἀθηναῖοι κρατοῦσι. καὶ ἄτιμον εἶναι Ἀρχεπτόλεμον καὶ Ἀντιφῶντα καὶ γένος τὸ ἐκ τούτων, καὶ νόθους καὶ γνησίους. καὶ ἐάν <τις> ποιήσῃται τινα τῶν ἐξ Ἀρχεπτολέμου καὶ Ἀντιφώντος, ἄτιμος ἔστω ὁ ποιησάμενος. ταῦτα δὲ γράψαι ἐν στήλῃ χαλκῇ. <καὶ> ἥπερ ἀν<ά>κ<ειτ>αι τὰ ψηφίσματα τὰ περὶ Φρυνίχου, καὶ τοῦτο θέσθαι». Βλ. Hansen (1975: 113-115), MacDowell (1986: 271-275), καὶ Faraguna, M. (2003) "I documenti nelle 'Vite dei X oratori' dei *Moralia* Plutarchei" στον τόμο των Biraschi, A.M., P. Desideri, S. Roda καὶ G. Zecchini (eds) *L'uso dei documenti nella storiografia antica*, 481-503, Napoli. Για τον Αντιφῶντα βλ. Heitsch, E. (1984) *Antiphon aus Rhamnous*, Wiesbaden (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse 3) καὶ Gagarin, M. (2002) *Antiphon the Athenian: Oratory, law and justice in the age of the Sophists*, Austin, Texas.

21. Νόμος για την προδοσία, Ξενοφῶν, Ἑλληνικά 1.7.22: τοῦτο δ' εἰ βούλεσθε, κατὰ τόνδε τὸν νόμον κρίνατε, ὅς ἐστιν ἐπὶ τοῖς ἱεροσύλοις καὶ προδόταις, ἐάν τις ἢ τὴν πόλιν προδιδῶ ἢ τὰ ἱερὰ κλέπτῃ, κριθέντα ἐν δικαστηρίῳ, ἂν καταγνωσθῇ, μὴ ταφῆναι ἐν τῇ Αττικῇ, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ δημόσια εἶναι. Για την άρνηση ταφής βλ. Helms, A. (2007) "La privation de sépulture dans l'antiquité grecque," στον τόμο της Cantarella, E. (ed.) *Symposion 2005. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte* (Salerno, 14.-18. September 2005), 259-268, Wien (Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte 19).

Η κατηγορία περί προδοσίας εναντίον του Φωκίωνα δεν θα πρέπει να αφορούσε τα γεγονότα πριν το θάνατο του Αντιπάτρου, δηλαδή την επιβολή του ολιγαρχικού καθεστώτος γιατί αυτό θα συνιστούσε *κατάλυση του δήμου*.²² Απομένουν δύο γεγονότα, η άρνηση συμμόρφωσης του Φωκίωνα στις διατάξεις του διατάγματος του Πολυπέρχοντα για την επαναφορά του δημοκρατικού πολιτεύματος και η αδράνεια που επέδειξε ο Φωκίων όντας στρατηγός για να αποτρέψει την κατάληψη του Πειραιά από τις φίλιες προς τον Κάσσανδρο στρατιωτικές δυνάμεις.²³ Η μη εφαρμογή των διατάξεων του διατάγματος του Πολυπέρχοντα τιμωρούνταν με εξορία και δήμευση της περιουσίας.²⁴ Μόνο η παρελκυστική τακτική του Φωκίωνα η οποία οδήγησε στην οχύρωση του λιμανιού του Πειραιά από τους Μακεδόνες εμπίπτει στις διατάξεις του αθηναϊκού δικαίου περί προδοσίας. Επομένως, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η κατηγορία περί προδοσίας στηριζόταν νομικά στην πολιτική που ακολούθησε ο Φωκίων μέχρι την εμφάνιση του στρατού του Πολυπέρχοντα.²⁵

Ο νομικός χαρακτηρισμός των γεγονότων από τον Διόδωρο είναι διαφορετικός. Αμέσως με την εμφάνιση του στρατού του Αλεξάνδρου συγκλήθηκε συνέλευση στην οποία οι αξιωματούχοι του φιλο-μακεδονικού καθεστώτος απαλλάχθηκαν από τα καθήκοντα τους, «*ὁ δὲ δῆμος εἰς ἐκκλησίαν συνελθὼν τὰς μὲν ὑπαρχούσας ἀρχὰς κατέλυσεν, ἐκ δὲ τῶν δημοτικωτάτων τὰ ἀρχεῖα καταστήσας*», όπως αναφέρει και ο Πλούταρχος. Ο Διόδωρος όμως συνεχίζει και αναφέρει «*τοὺς ἐπὶ τῆς ὀλιγαρχίας γεγονότας ἄρχοντας καταδίκασε τοὺς μὲν θανάτῳ, τοὺς δὲ φυγῇ καὶ δήμεύσει τῆς οὐσίας ἐν οἷς ἦν καὶ Φωκίων ὁ ἐπ' Ἀντιπάτρου τὴν τῶν ὅλων ἀρχὴν ἐσχηκώς*», δηλαδή όλοι όσοι διετέλεσαν άρχοντες καταδικάστηκαν άλλοι

22. Βλ. όμως και την αντίθετη εκτίμηση της Mossé (1998: 83) ότι η κατηγορία εναντίον του Φωκίωνα περί προδοσίας στηριζόταν στα πραγματικά περιστατικά που περιγράφει ο Διόδωρος, δηλαδή *κατάλυσις του δήμου*.

23. Οι περισσότεροι σύγχρονοι σχολιαστές αποδέχονται την εκδοχή του Πλούταρχου, βλ. Tritle, L. A. (1988: 139-140), Goukowsky (1978: 167), Mossé (1998: 79). Περιπτώσεις δίωξης στρατηγών για τη μη προσήκουσα εκτέλεση των καθηκόντων, Hansen (1975).

24. Το κρίσιμο ερώτημα αφορά την υιοθέτηση ή όχι του διαγράμματος από την αθηναϊκή έννομη τάξη. Εάν είχε υιοθετηθεί από την αθηναϊκή συνέλευση, τότε τα αθηναϊκά δικαστήρια θα είχαν την ευθύνη εφαρμογής του, εάν όχι ο μακεδόνας αντιβασιλέας ήταν αρμόδιος για την τήρηση του. Η διαδικασία ενώπιον του Πολυπέρχοντα, όπως περιγράφεται από τον Πλούταρχο, ίσως αφορά αυτή τη διάσταση της υπόθεσης. Βλ. Bauman (1990: 160-161) και O'Neil, J. L. (2000) "Royal authority and city law under Alexander and his Hellenistic successors" *CQ* 50, 424-431, ο οποίος υπογραμμίζει την διακριτική επιβολή της βασιλικής βούλησης στις αποφάσεις των πόλεων.

25. Βλ. επίσης Ferguson (1911: 32-33) και Cloché (1924: 26-29).

σε θάνατο και άλλοι σε εξορία και δήμευση περιουσιών.²⁶ Το απόσπασμα μαρτυρά ότι στη συνέλευση προηγήθηκε η διαδικασία ελέγχου των αξιωματούχων, η οποία οδήγησε στην αποχειροτονία και ακολούθησε η καταδίκη των συνεργατών της ὀλιγαρχίας. Με ποια κατηγορία και με ποια διαδικασία όμως προχώρησαν στην καταδίκη παραμένει αμφισβητούμενο, εξαιτίας του συνοπτικού χαρακτήρα της αφήγησης. Πάντως, η ορολογία που χρησιμοποιεί ο Διόδωρος μοιάζει με εκείνη της επιστολής του Πολυέρχοντα προς τους Αργείους και λοιπούς σχετικά με την τύχη των επικεφαλής των καθεστώτων που εγκατέστησε ο Αντίπατρος.

Καταδίκη αρχόντων οι οποίοι ασκούν τα καθήκοντα τους κατά το χρονικό διάστημα κατάλυσης της δημοκρατίας προβλέπεται στους δύο γνωστούς αθηναϊκούς νόμους εναντίον της τυραννίας της κλασικής περιόδου. Στη διάταξη του νόμου του Δημοφάντου (Ανδοκίδης 1 (Περὶ τῶν μυστηρίων) 96-98) του 410/9 π.Χ. προβλέπεται, «ἡ ἀρχὴν τινα ἄρχη καταλελυμένης τῆς δημοκρατίας ... πολέμιος ἔστω Ἀθηναίων καὶ νηποινεὶ τεθνάτω, καὶ τὰ χρήματα αὐτοῦ δημόσια ἔστω καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπιδέκατον». Σε διάταξη του νόμου του Εὐκράτους εναντίον της επιβολῆς τυραννίας του 337/6 π.Χ. προβλέπεται η τιμωρία των Αρεοπαγιτών σε περίπτωση που συνεχίσουν τις εργασίες του σώματος όταν έχει καταλυθεῖ το δημοκρατικό πολίτευμα, Ag. 16, 73. 11-22 (= SEG 12.87):

μὴ ἐξεῖναι δὲ τῶν βουλευτῶν τῶν τῆς βουλῆς τῆς ἐξ Ἀρείου Πάγου καταλελυμένου τοῦ δήμου ἢ τῆς δημοκρατίας τῆς Ἀθ/ήνησιν ἀνιέναι εἰς Ἀρειον Πάγον μηδὲ συνκαθίζειν ἐν τῷ συνεδρίῳ μηδὲ βουλεύειν μηδὲ περὶ ἑνός· ἐὰν δὲ τις τοῦ δήμου ἢ τῆς δημοκρατίας καταλελυμένων τῶν Ἀθ/ήνησιν ἀνίη τῶ/ν βουλευτῶν τῶν ἐξ Ἀρείου Πάγου εἰς Ἀρειον Π/άγον ἢ συνκαθίζη ἐν τῷ συνεδρίῳ ἢ βουλευή/ι περὶ τινος ἄτιμος ἔστω καὶ αὐτὸς καὶ γένος/ τὸ ἐξ ἐκείνου, καὶ ἡ οὐσία δημοσία ἔστω αὐτοῦ/ καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπιδέκατον²⁷

Οι ποινές που προβλέπονται και από τους δύο νόμους εφάπτονται με αυτές που διασώζει ο Διόδωρος.

Παρόλα αυτά, καμιά συγκεκριμένη κατηγορία δεν αναφέρεται ρητά.

26. Ο Cloché (1924: 24 π.2) υποστήριξε ότι το ρήμα κατεδίκασε δεν σημαίνει την απαγγελία καταδικαστικής απόφασης αλλά την προτεινόμενη ποινή σύμφωνα με την πρόταση του Αγωνίδη.

27. «και κανένα μέλος της βουλῆς του Αρείου Πάγου δεν επιτρέπεται, όταν έχει καταλυθεῖ η κυριαρχία της συνέλευσης των πολιτῶν ή η αθηναϊκή δημοκρατία, να ανεβαίνει στον Ἀρειο Πάγο, να συμμετέχει σε συνεδρίαση ούτε στις εργασίες της βουλῆς για κανένα θέμα. Εάν κάποιος από τους βουλευτές του Αρείου Πάγου, όταν έχει καταλυθεῖ η κυριαρχία της συνέλευσης των πολιτῶν ή η αθηναϊκή δημοκρατία, ανεβαίνει ή συμμετέχει σε συνεδρίαση ή στις εργασίες της βουλῆς, να θεωρείται ἄτιμος ο ίδιος και οι απόγονοι του, η περιουσία του να δημεύεται και το ένα δέκατο να ανήκει στη θεά».

Επομένως, η μόνη κατηγορία που θα αντιστοιχούσε στην καταδίκη που αναφέρει ο Διόδωρος είναι η άσκηση καθηκόντων κατά τη διάρκεια της ολιγαρχίας. Στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο της εξιστόρησης του ο Διόδωρος αναφέρει μια διαφορετική κατηγορία, με παρόμοια όμως ποινική αντιμετώπιση. Πιο συγκεκριμένα, στη συνέλευση των Αθηναίων που ακολούθησε την παράδοση του Φωκίωνα από τον Πολυπέρχοντα, ο Φωκίωνας και οι συνεργάτες του κατηγορήθηκαν ότι συνέργησαν στην υποδούλωση της πόλης και στην κατάλυση της δημοκρατίας και των νόμων μετά τον Λαμιακό πόλεμο, ἥν δ' ὁ σύμπας τῆς κατηγορίας λόγος ὅτι οὗτοι παραίτιοι γεγέννηται μετὰ τὸν Λαμιακὸν πόλεμον τῆς τε δουλείας τῇ πατρίδι καὶ τῆς καταλύσεως τοῦ δήμου καὶ τῶν νόμων. Ιδιαίτερη νομική σημασία αποδίδεται στον ὄρο κατάλυσις τοῦ δήμου, η οποία στην αθηναϊκή ορολογία αλλά και πολιτική θεωρία δηλώνει την κατάργηση της κυριαρχίας της συνέλευσης των πολιτών. Το αδίκημα αυτό θα πρέπει να θεωρηθεί ιδιώνυμο μετά το 410 π.Χ.²⁸ Ἐτσι στο ψήφισμα του Δημόφαντου προβλέπεται ἐάν τις δημοκρατίαν καταλύῃ τὴν Ἀθήνησιν,²⁹ και στο ψήφισμα του Εὐκράτους του 337/6 π.Χ. (Ag. 16, 73. 7-10) ἐάν τις ἐπαναστῇ τῷ δήμῳ ἐπὶ τυραννίδι/ ἢ τὴν τυραννίδα συνκαταστήσῃ ἢ τὸν δῆμον τ/ὸν Ἀθηναίων ἢ τὴν δημοκρατίαν τὴν Ἀθήνησιν/ καταλύσῃ.³⁰ Η

28. Πριν το 410 π.Χ. η ποινική αντιμετώπιση της καταλύσεως τοῦ δήμου ίσως γινόταν στο πλαίσιο του ψηφίσματος του Κανωνοῦ, Ξενοφῶν, Ἑλληνικά 1.7.20: ἴστε δέ, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πάντες ὅτι τὸ Κανωνοῦ ψήφισμά ἐστιν ἰσχυρότατον, ὃ κελεύει, ἐάν τις τὸν τῶν Ἀθηναίων δῆμον ἀδικῇ, δεδεδεμένον ἀποδικεῖν ἐν τῷ δήμῳ, καὶ ἐάν καταγνωσθῇ ἀδικεῖν, ἀποθανεῖν εἰς τὸ βάραθρον ἐμβληθέντα, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ δημευθῆναι καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπιδέκατον εἶναι.

29. Γιούννη (1998: 113-114).

30. Ed. pr. Meritt, B. D. (1952) "The law against tyranny" *Hesperia* 21, 355ff., Oikonomides, A. N. (1957) "Kritikai kai hermeneutikai paratereseis eis ton nomon tou Eukratous" *Polemon* 6, 49-56, Ostwald, M. (1955) "The Athenian legislation against tyranny and subversion" *TAPhA* 86, 103-128, Konomes, N. (1958-59) "The decree of Demophantus and the law of Eukrates" *Hellenika* 16, 6ff, Engels, J. (1988) "Das Eukratesgesetz und der Prozess der Kompetenzerweiterung des Areopages in der Eubulos und Lykurgära" *ZPE* 74, 181-209, Wallace, R. W. (1989) *The Areopagus Council to 307 B.C.*, 179-184, Baltimore, de Bruyn, O. (1995) *La compétence de l'Areopage en matière de procès publics: dès origines de la polis athénienne à la conquête romaine de la Grèce (vers 700-146 avant J.-C.)*, Stuttgart. (Historia Einzelschriften 90), Bianchi, E. (2005) "The law of Eukrates (336 B.C.): a 'democratic trick?'" *Studia Historica. Historia Antigua* 23, 313-330, και τη βιβλιογραφία που καταγράφεται στο SEG 47.21, 48.2134, 50.8 και 42. Για την έκφραση κατάλυσις τοῦ δήμου βλ. επίσης Δείναρχος 1 (Κατὰ Δημοσθένους) 94 και Hansen (1975: III αρ. 129), SEG 51. 1105, B 6-7 (Ερέτρια, μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.), IOSPE I² 401 (Χερσόνησος, αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.), RFIC 78 (1942) 15 (Κως, περ. 300 π.Χ.), IK 3 (Ilion) 25 (αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.), ILaBr 47 (Μύλασα, 2^{ος} αι. π.Χ.), IK 24 (Smyrna) 573 (245-243 π.Χ.).

ποινή που προβλέπεται και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις είναι ουσιαστικά η ίδια εκφέρεται όμως με διαφορετικές φράσεις, στην πρώτη περίπτωση είναι η θανάτωση χωρίς επιπτώσεις για το δράστη (νηποινεί τεθνάτω) ενώ στην δεύτερη περίπτωση η θανάτωση του χωρίς ο δράστης να έχει οποιεσδήποτε συνέπειες (*ὅς ἂν τὸν τούτων τι ποιήσαντα ἀποκτείνῃ ὅσιος ἔστω*), στην ουσία η άρση οποιασδήποτε έννομης προστασίας στον παραβάτη, η οποία ισοδυναμεί με τη δέση εκτός νόμου.³¹

Ανακεφαλαιώνοντας, οι πηγές αποδίδουν διαφορετικό νομικό χαρακτηρισμό στα αδικήματα του Φωκίωνα. Ακολουθώντας το Διόδωρο μένει κανείς με την εντύπωση ότι απαγγέλθηκαν δύο συναφείς κατηγορίες, άσκηση αρχής ενόσω είχε καταλυθεί η δημοκρατία και κατάλυση του δήμου, ενώ ο Πλούταρχος αναφέρεται σε προδοσία. Η πρώτη δεμελιώνεται στον πολιτικό ρόλο του Φωκίωνα την περίοδο 322-319 π.Χ. ενώ η άλλη ερείδεται στην τακτική που ακολούθησε στο τέλος του 319 π.Χ. Ιστορικά και νομικά οι δύο κατηγορίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν βάσιμες, θα μπορούσαν να συντρέχουν και νομικά;

Αν και οι περισσότεροι ιστορικοί φαίνεται να αποδέχονται την πλουτάρχεια εκδοχή, ο Bauman, ενώ συντάσσεται με την εκτίμηση του Διόδωρου, συνδυάζει την κατηγορία της κατάλυσης του δήμου με την κατηγορία για προδοσία.³² Η σύρευση των δύο κατηγοριών δεν εμφανίζεται εδώ για πρώτη φορά. Ήδη στο τελευταίο τέταρτο του πέμπτου αιώνα υπάρχει μία παρόμοια περίπτωση. Ο Ξενοφώντας στα Έλληνικά 1.7.28 στην αφήγηση της δίκης των στρατηγών για την υπόθεση των Αργινουσών αναφέρεται στην περίπτωση του Αρίσταρχου, ο οποίος κατηγορήθηκε *μὲν πρότερον τὸν δῆμον καταλύοντι, εἴτα δ' Οἰνόην προδιδόντι Θηβαίοις πολεμίοις οὖσιν*.³³ Επομένως, η σύρευση δύο κατηγοριών δεν θα πρέπει να θεωρείται αδύνατη ή απίθανη, ιδιαίτερα εάν αυτές είναι συναφείς. Ο Διόδωρος και ο Πλούταρχος, ακολουθώντας τις πηγές τους, μπορεί να διασώζουν μία μόνο όψη μιας δίωξης με πολλές νομικο-πολιτικές προεκτάσεις.

31. Βλ. Γιούνη (1998: 120).

32. Bauman (1990: 161). Προδοσία, Mossé (1998: 79).

33. Ξενοφῶν, Έλληνικά, 1.7.28: *Δεινὰ δ' ἂν ποιήσαιτε, εἰ Ἀριστάρχῳ μὲν πρότερον τὸν δῆμον καταλύοντι, εἴτα δ' Οἰνόην προδιδόντι Θηβαίοις πολεμίοις οὖσιν, ἔδοτε ἡμέραν ἀπολογήσασθαι ἢ ἐβούλετο καὶ τᾶλλα κατὰ τὸν νόμον προύθετε, τοὺς δὲ στρατηγοὺς τοὺς πάντα ὑμῖν κατὰ γνώμην πράξαντας, νικήσαντας δὲ τοὺς πολεμίους, τῶν αὐτῶν τούτων ἀποστερήσετε*. Ο Hansen (1975: 83 αρ. 63) χρονολογεί την περίπτωση αυτή στην περίοδο 411-406 π.Χ.

β) Η διαδικασία

Για την εκδίκαση υποθέσεων κατάλυσης του πολιτεύματος υπήρχαν τρεις επιλογές. Είτε να υποβληθεί γραφή καταλύσεως του δήμου³⁴, είτε να ακολουθηθεί η διαδικασία της απόφασεως³⁵, είτε τέλος να ασκηθεί δίωξη ενώπιον της βουλής ή της ἐκκλησίας του δήμου με τη μορφή της εισαγγελίας³⁶.

Η εισαγγελία ενώπιον της ἐκκλησίας του δήμου³⁷ μπορούσε να ασκηθεί από οποιονδήποτε πολίτη εναντίον οποιουδήποτε ιδιώτη ή αξιωματούχου για πράξεις ή παραλείψεις που αφορούσαν την προστασία του πολιτεύματος, την ασφάλεια της πόλης, και άλλα σοβαρά αδικήματα. Ο Υπερείδης στο λόγο του Ὑπὲρ Εὐξενίππου 7-8 διασώζει μέρος του νόμου:

ὕπὲρ τίνων οὖν οἴεσθε δεῖν τὰς εἰσαγγελίας γίνεσθαι; τοῦτ' ἤδη καθ' ἕκαστον ἐν τῷ νόμῳ ἐγράψατε, ἵνα μὴ ἀγνοῇ μηδεὶς: “ἐάν τις,” φησί, “τὸν δῆμον τὸν Ἀθηναίων καταλύῃ:” -- εἰκότως, ὧ ἄνδρες δικασταί: ἡ γὰρ τοιαύτη αἰτία οὐ παραδέχεται σκῆψιν οὐδεμίαν οὐδενὸς οὐδ' ὑπωμοσίαν, ἀλλὰ τὴν ταχίστην αὐτὴν δεῖ εἶναι ἐν τῷ δικαστηρίῳ: ἢ “συνίη ποι ἐπὶ καταλύσει τοῦ δήμου ἢ ἔταιρικὸν συναγάγῃ, ἢ ἐάν τις πόλιν τινὰ προδῶ ἢ ναῦς ἢ πεζὴν ἢ ναυτικὴν στρατιάν, ἢ ῥήτωρ ὦν μὴ λέγῃ τὰ ἄριστα τῷ δήμῳ τῷ Ἀθηναίων χρήματα λαμβάνων”: τὰ μὲν ἄνω τοῦ νόμου κατὰ πάντων τῶν πολιτῶν γράψαντες ἐκ πάντων γὰρ καὶ τὰ δικήματα ταῦτα γένοιτ' ἄν', τὸ δὲ τελευταῖον τοῦ νόμου κατ' αὐτῶν τῶν ῥητόρων, παρ' οἷς ἔστιν καὶ τὸ γράφειν τὰ ψηφίσματα.³⁸

34. Αναφορές στη γραφή καταλύσεως τοῦ δήμου είναι πολύ σπάνιες. Κάποιες διασώζονται στο λόγο του ψευδο-Δημοσθένη (Απολλόδωρος) *Κατὰ Στεφάνου*. Σύμφωνα με τον Hansen (1975: 49), η διαδικασία χρησιμοποιούνταν εναντίον ιδιωτών για αδικήματα για τα οποία αξιωματούχοι θα διώκονταν με τη διαδικασία της εισαγγελίας, βλ. και Γιούνη (1998: 137-138).

35. Η απόφασις ήταν μια διαδικασία που πρωτοεμφανίζεται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για την αναφορά που συντάσσει ο Ἄρειος Πάγος, με δική του πρωτοβουλία ή μετά από πρόταση της ἐκκλησίας, για θέματα δημοσίου ενδιαφέροντος και θα μπορούσε να περιέχει και προτάσεις για την ανάληψη πρωτοβουλιών. Η αναφορά αυτή υποβαλλόταν στην ἐκκλησία τοῦ δήμου, η οποία προέβαινε στις ανάλογες ενέργειες. Βλ. Carawan, E. M. (1985) “*Arophasis and Eisangelia*. The role of the Areopagus in Athenian political trials,” *GRBS* 26, 115-140, και Todd (1993: 115).

36. Βλ. Hansen (1975) και Γιούνη (1998: 137-143). Η παρατήρηση του Hansen (1975: 51) και του MacDowell στο *OCD*³ “*eisangelia*” ότι μετά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα, εισαγγελίες δεν εκδικάζονταν από τη συνέλευση, δεν συμπεριλαμβάνει την περίπτωση του Φωκίωνα.

37. Για την διαδικασία της εισαγγελίας ενώπιον της Βουλής βλ. Hansen (1975: 21-28) και Αδάμ-Μαγνήσαλη (2004: 101-111). Η εισαγγελία μπορούσε να ασκηθεί επίσης ενώπιον του ἐπώνυμου ἄρχοντα για κακομεταχείριση ορφανών και ἐπικλήρων αλλά και ενώπιον των διαιτητῶν για την πλημμελή εκτέλεση των καθηκόντων του διαιτητή βλ. Hansen (1975), MacDowell (1986), Todd (1993) και Αδάμ-Μαγνήσαλη (2004: 101).

38. «Σε ποιες περιστάσεις, λοιπόν, νομίζετε ότι πρέπει να υποβάλλονται εισαγ-

Η ἐκκλησία τοῦ δήμου παρέπεμπε την καταγγελία στη Βουλή για να συντάξει ένα είδος παραπεμπτικού βουλευματος όπου οριζόταν η κατηγορία, η διαδικασία, και η ποινή (προβούλευμα) και να την εντάξει στην ημερήσια διάταξη της πρώτης, κυρίας, μηνιαίας συνέλευσης των πολιτών (Αθ. Πολ. 43.4). Το προβούλευμα αυτό θα συζητούνταν στην επόμενη συνέλευση της εκκλησίας και στη συνέχεια η υπόθεση θα παραπέμπονταν για εκδίκαση είτε στην Ἡλιαία είτε στην ἐκκλησία τοῦ δήμου. Η αρχική καταγγελία μπορούσε να πάρει τη μορφή ψηφίσματος. Σ' αυτό προβλεπόταν και η επιβαλλόμενη ποινή, οπότε αποδοχή της κατηγορίας σήμαινε και αποδοχή της ποινής με μία μόνο ψηφοφορία των δικαστών. Σύμφωνα με τον Hansen, η εἰσαγγελία ήταν ένας τιμητὸς ἀγών, αλλά η ποινή που συνήθως επιβαλλόταν ήταν θάνατος, ἔστω και *in absentia*.

Στην περίπτωση της δίωξης εναντίον του Φωκίωνα, η κατηγορία υποβλήθηκε με εἰσαγγελία ενώπιον της ἐκκλησίας τοῦ δήμου, ενδεχομένως αμέσως μετά τη διαδικασία ἐπιχειροτονίας των αξιωματούχων³⁹. Η διαδικασία αυτή οδήγησε στην ἀποχειροτονία των κατηγορουμένων, δηλαδή στην απαλλαγή από τα καθήκοντα τους⁴⁰. Για το επόμενο διαδικαστικό βήμα, τη σύνταξη δηλαδή του προβουλευματος από τη Βουλή δε φαίνεται να υπάρχουν ενδείξεις, καθώς τόσο ο Πλούταρχος όσο και ο Διόδωρος σιωπούν και ασχολούνται με τη διαφυγή του Φωκίωνα. Για την ύπαρξη και μορφή του προβουλευματος στη διαδικασία της εἰσαγγελίας, παρέχει στοιχεία η επιγραφή IG ii² 125, 6-9 του έτους 357/6 π.Χ. (μαζί με τις διορθώσεις και συμπληρώσεις του A. Wilhelm, SEG 3.77)

γελίες; Αυτό αναγράφεται λεπτομερώς στο νόμο, για να μην το αγνοεί κανείς: «Εάν κάποιος», λέει, «καταλύει την κυριαρχία της συνέλευσης των πολιτών», βεβαίως, άνδρες δικαστές, αυτή η κατηγορία δεν επιδέχεται καμία παρελκυστική δικονομική τακτική, ούτε ορκοδοσία για αναβολή, αλλά πρέπει να προσκομισθεί στο δικαστήριο όσο το δυνατόν πιο σύντομα, «ή εάν κάποιος συνέρχεται με σκοπό την κατάλυση του δήμου ή σχηματίζει ομάδες (με τον ίδιο στόχο) ή εάν κάποιος προδίδει την πόλη ή τα πλοία ή το στρατό ή το στόλο ή έχοντας λάβει το λόγο στη συνέλευση δεν παρέχει τις καλύτερες συμβουλές στους Αθηναίους πολίτες, επειδή δωροδοκήθηκε». Γράψατε τα παραπάνω στοιχεία του νόμου για να ισχύουν έναντι όλων, γιατί οποιοσδήποτε από τους πολίτες θα μπορούσε να διαπράξει κάποιο από τα αδικήματα, το τελευταίο σημείο του νόμου στρέφεται εναντίον των ίδιων των ομιλητών, οι οποίοι έχουν το δικαίωμα να προτείνουν ψηφίσματα». Σχολιασμός του νόμου αυτού, Hansen (1975: 12-20) και Whitehead, D. (2000) *Hypereides. The forensic speeches*, 186-189, Oxford.

39. Βλ. Πλούταρχος, Φωκίων, 33.1 και Διόδωρος Σικελός 18.65.6. Η αναφορά αυτή, μαζί με τις προτάσεις ψηφισμάτων του Δερκύλου και του Φιλομήλου, αποτελούν ενδείξεις ότι κατά τη διάρκεια της μετριοπαδούς ολιγαρχίας δεν ατόνησαν κάποιες από τις δημοκρατικές λειτουργίες της πόλης. Βλ. και Mossé (1998: 82-84).

40. Βλ. Hansen (1975: 42) και Αδάμ-Μαγνήσαλη (2004: 101-112).

περὶ μὲν τῶν ἐπιστρ[ατευσάντων ἐπὶ τ]-
[ῆ]ν χώραν τὴν Ἐρετριέων τὴν βουλ[ὴν προβουλεύσα]-
σαν ἐξενε[γ]κεῖν εἰς τὸν δῆμον εἰ[ς] τὴν πρώτην ἐκκ]-
λησίαν, ὅπως ἂν [δ]ίκην δῶσιν κατὰ [τὰς σπονδὰς

αλλά και η αφήγηση του Ξενοφώντα στα Ἑλληνικά 1.7.7-10 σχετικά με τη δίκη των στρατηγών για τα γεγονότα στις Αργινούσες:

ἐβούλοντο δὲ πολλοὶ τῶν ἰδιωτῶν ἐγγυᾶσθαι ἀνιστάμενοι: ἔδοξε δὲ ἀναβαλέσθαι εἰς ἑτέραν ἐκκλησίαν. τότε γὰρ ὁπὲ ἦν καὶ τὰς χεῖρας οὐκ ἂν καθεώρων, τὴν δὲ βουλὴν προβουλεύσασαν εἰσενεγκεῖν ὅτῳ τρόπῳ οἱ ἄνδρες κρίνοιντο. μετὰ δὲ ταῦτα ἐγίγνετο Ἀπατούρια, ἐν οἷς οἱ τε πατέρες καὶ οἱ συγγενεῖς σύνεισι σφίσιν αὐτοῖς. οἱ οὖν περὶ τὸν Θηραμένην παρεσκεύασαν ἀνδρώπους μέλανα ἱμάτια ἔχοντας καὶ ἐν χρῶ κεκαρμένους πολλοὺς ἐν ταύτῃ τῇ ἑορτῇ, ἵνα πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ἤκοιεν, ὥς δὴ συγγενεῖς ὄντες τῶν ἀπολωλότων, καὶ Καλλίξενον ἔπεισαν ἐν τῇ βουλῇ κατηγορεῖν τῶν στρατηγῶν. ἐντεῦθεν ἐκκλησίαν ἐποίουν, εἰς ἣν ἡ βουλὴ εἰσήνεγκε τὴν ἑαυτῆς γνώμην Καλλιξένου εἰπόντος τήνδε: Ἐπειδὴ τῶν τε κατηγορούντων κατὰ τῶν στρατηγῶν καὶ ἐκείνων ἀπολογουμένων ἐν τῇ προτέρᾳ ἐκκλησίᾳ ἀκηκόασι, διαψηφίσασθαι Ἀθηναίους ἅπαντας κατὰ φυλάς: δεῖναι δὲ εἰς τὴν φυλὴν ἐκάστην δύο ὑδρίας: ἐφ' ἐκάστη δὲ τῇ φυλῇ κήρυκα κηρύττειν, ὅτῳ δοκοῦσιν ἀδικεῖν οἱ στρατηγοὶ οὐκ ἀνελόμενοι τοὺς νικήσαντας ἐν τῇ ναυμαχίᾳ, εἰς τὴν προτέραν ψηφίσασθαι, ὅτῳ δὲ μή, εἰς τὴν ὑστέραν: ἂν δὲ δόξωσιν ἀδικεῖν, θανάτῳ ζημιῶσαι καὶ τοῖς ἑνδεκα παραδοῦναι καὶ τὰ χρήματα δημοσιεῦσαι, τὸ δ' ἐπιδέκατον τῆς θεοῦ εἶναι.⁴¹

Το δέσση προβουλεύματος θα μπορούσε να έχει το ψήφισμα του Αγνώ- νιδη, το οποίο πρόβλεπε την κατηγορία, τη διαδικασία και την ποινή και το οποίο υιοδετήθηκε ασμένως από τη συνέλευση. Ο Πλούταρχος μας

41. «Και αποφασίστηκε να αναβληθεί η συζήτηση μέχρι την επόμενη συνέλευση (διότι ήταν ήδη αργά και δεν θα έβλεπαν κατά την καταμέτρηση των ψήφων) και η Βουλή (των Πεντακοσίων) θα συζητούσε το θέμα και θα πρότεινε τον τρόπο με τον οποίο θα κριθούν οι στρατηγοί... Έπειτα συγκάλεσαν συνέλευση κατά τη διάρκεια της οποίας η Βουλή παρουσίασε την απόφαση της, ύστερα από πρόταση του Καλ- λίξενου, η οποία ήταν η εξής: Επειδή στην προηγούμενη συνέλευση ακούσαμε τους κατηγορούς των στρατηγών αλλά και την απολογία των τελευταίων, όλοι οι Αθηναίοι να ψηφίσουν κατά φυλές. Να τοποθετηθούν 2 υδρίες για κάθε φυλή, σε κάθε φυλή κήρυκας να κηρύξει ότι όσοι νομίζουν ότι οι στρατηγοί έχουν διαπράξει αδίκημα μη συλλέγοντας τους ναυαγούς νικητές της ναυμαχίας, να ρίξουν την ψήφο τους στην πρώτη υδρία, όσοι δεν το νομίζουν στη δεύτερη. Και εάν οι Αθηναίοι αποφασίσουν ότι οι στρατηγοί αδίκησαν, να τιμωρηθούν με θάνατο, να παραδοθούν στους Ένδεκα (για εκτέλεση), να δημευθούν τα υπάρχοντα τους και το ένα δέκατο να ανήκει στη θεά».

πληροφορεί ότι ο Αγνωνίδης παρουσίασε ένα ψήφισμα το οποίο πρόβλεπε την καταδίκη των κατηγορουμένων, *ὁ δ' Αγνωνίδης ψήφισμα γεγραμμένον ἔχων ἀνέγνω, καθ' ὃ τὸν δῆμον ἔδει χειροτονεῖν περὶ τῶν ἀνδρῶν εἰ δοκοῦσιν ἀδικεῖν, τοὺς δ' ἄνδρας ἂν καταχειροτονηθῶσιν ἀποδνήσκειν*. Η συντετμημένη πλουτάρχεια εκδοχή του ψηφίσματος θα μπορούσε να προέρχεται από το ίδιο ψήφισμα που είχε καταθέσει ο Αγνωνίδης ευδύς μετά την έκπτωση των αρχόντων της ολιγαρχικής περιόδου.

Σε αυτό το χρονικό σημείο και ενώ εκκρεμούσε η παραπομπή και ο ορισμός δικασίμου στην *ἐκκλησία τοῦ δήμου* ο Φωκίων και κάποιοι από τους συνεργάτες του μάταια προσέφυγαν στον Πολυπέρχοντα. Ο Πολυπέρχων παρέδωσε τους φυγάδες στους Αθηναίους μαζί με την απόφαση του. Μετά από αυτήν την εξέλιξη, η υπόθεση επανήλθε στη συνέλευση για συζήτηση.

Ο Πλούταρχος σημειώνει ελλειπτικά κάποιες από τις διαδικαστικές αρρυθμίες, τις οποίες έχουν συστηματοποιήσει νεώτεροι ερευνητές. Οι αρρυθμίες αυτές αφορούν την παράνομη σύνδεση της εκκλησίας του δήμου όταν ενήργησε ως δικαστήριο⁴² και την *de facto* στέρηση του δεμελιώδους δικαιώματος υπεράσπισης και απολογίας των κατηγορουμένων.⁴³

Ο απόηχος των γεγονότων του 318 π.Χ. αποτυπώθηκε σύμφωνα με τον Fr. della Corte⁴⁴ στην κωμωδία του Μενάνδρου *Δύσκολος*, η οποία διδάχθηκε το 317 π.Χ. Στους στίχους 742-745 ο πρωταγωνιστής Κνήμων λέει:

[...]ου γὰρ βούλομ' εἰπεῖν ὀλίγα σοι καὶ τοῦ τρόπου.
[εἰ τοιοῦτ]οι πάντες ἦσαν, οὔτε τὰ δικαστήρια

42. Πλούταρχος, *Φωκίων*, 34.5: *εἷς δ' ἀναστὰς ἐτόλμησεν εἰπεῖν ὅτι, τηλικαύτην κρίσιν ἐγκεχειρικότος τῷ δήμῳ τοῦ βασιλέως, καλῶς ἔχει τοὺς δούλους καὶ τοὺς ξένους ἀπελθεῖν ἐκ τῆς ἐκκλησίας*. Βλ. όμως και τις επιφυλάξεις της Bearzot (1985: 216-217 και 228-229) σχετικά με τις προθέσεις του Πλουτάρχου κατά την περιγραφή της συνέλευσης. Όμως, το επιχείρημα τη παράνομης σύνδεσης της συνέλευσης δεν εδράζεται τόσο στην παρουσία των φυγάδων και ατίμων, προϊόν της πολιτειακής αλλαγής του 322 π.Χ. όσο στην παρουσία ξένων, γυναικῶν και δούλων.

43. Διόδωρος Σικελός 18.66.5-6: *ὥς δὲ τοῖς ἀπολογουμένοις ὁ καιρὸς παρεδόθη τῆς ἀπολογίας, ὁ μὲν Φωκίων ἤρξατο ποιεῖσθαι τὸν ὑπὲρ ἑαυτοῦ λόγον, τὸ δὲ πλῆθος τοῖς δορυβόις ἐξέσεισε τὴν ἀπολογίαν, ὥστ' εἰς πολλὴν ἀπορίαν παραγενέσθαι τοὺς ἀπολογουμένους. λήξαντος δὲ τοῦ δορυβόου πάλιν ὁ μὲν Φωκίων ἀπελογεῖτο, ὁ δὲ ὄχλος κατεβόα καὶ τὴν φωνὴν τοῦ κινδυνεύοντος ἐκώλυεν ἐξακούεσθαι· τὸ γὰρ πλῆθος τῶν δημοτικῶν, ἀπωσμένον τῆς πολιτείας καὶ παρ' ἐλπίδας τετευχὸς τῆς καθόδου, πικρῶς διέκειτο πρὸς τοὺς ἀφηρημένους τὴν αὐτονομίαν*. Βλ. επίσης Διόδωρος Σικελός 18.67.1-3, Gehrke (1976: 119): "Was danach im Athen geschah war nicht mehr als eine Farce" αλλά και Bearzot (1985: 234-235) για την αντίθετη άποψη.

44. della Corte, Fr. (1960) "Menandro, l'attore Aristodemo e la morte di Focio-ne" *Maia* n.s. 12, 83-88.

[ἦν ἄν, ο]ὐδ' αὐτοὺς ἀπῆγον εἰς τὰ δεσμωτήρια
[οὔτε π]όλεμος ἦν, ἔχων δ' ἄν μέτρι' ἕκαστος ἡγάπα.⁴⁵

Εἶναι σίγουρο ὅτι ο Φωκίων δεν καταδικάστηκε ὕστερα ἀπὸ μια ἀπο-
ψη δικονομικά διαδικασία. Αλλά μάλλον αὐτό δεν ἦταν το ζητούμενο για
το πλήθος των Αθηναίων στη συνέλευση του Απριλίου του 318. Εκείνο
που προεῖχε ἦταν η τιμωρία των πρωταιτίων της πολιτειακῆς μεταβολῆς
του 322/21 π.Χ.⁴⁶

SUMMARY

IL. ARNAOUTOGLOU, *The trial of Phokion, Athens 318 BC*

In spring 318 BC Athens had experienced the last in a series of notorious political trials, that of Phokion, general for several years and leader of the pro-Macedonian faction in the city. Although there are many historical and historiographical accounts of the whole episode, light on the legal side of the case is rarely thrown. It is exactly this side of the story I explore, attempting to answer two questions: i) what was the charge against Phokion and ii) which procedure was followed. As for the charge, while most scholars agree that it was treason, I think there are good reasons to believe this was a case of combined charges, treason and abolition of the constitution. As for the procedure, the fact that Phokion was a magistrate at the time of the prosecution led to the submission of an *eisangelia* in the assembly, a procedure out of use since the middle of the 4th century BC.

45. Σε ελεύθερη απόδοση: «Μα θέλω ακόμα και για το χαρακτήρα λίγες κουβέντες να σου πω. Αν ἦταν ὅλοι σαν εμένα, οὔτε δικαστήρια θα υπήρχαν, οὔτε θα οδηγούσε ο ένας τον ἄλλο στις φυλακές οὔτε πόλεμος θα υπήρχε και με το λίγο βιός του καθένας θα χαιρόταν». (τροποποιημένη μετ. Σφυρόερα)

46. Βλ. και Cloché (1924: 41).